

УДК 81'276.3-053.5+811.161.2

Світлана Соколова, Оксана Данилевська
Інститут української мови НАН України, м. Київ

МОВНА СИТУАЦІЯ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

У статті схарактеризовано специфіку реального використання української та інших мов у середніх школах різних регіонів України і різних типів населених пунктів на підставі даних загальноукраїнського опитування порівняно з офіційними статистичними даними щодо кількості шкіл і класів з українською та іншими мовами навчання. Простежено динаміку використання мов та ставлення населення до заходів мовної політики у системі шкільної освіти за останні 10 років. Ці дані доповнено матеріалами цільового опитування працівників освіти в окремих областях.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна політика, середня освіта, українська мова, мова національної меншини, мовне середовище, масове опитування, мовні переваги.

Поняття «мовна ситуація» є одним із базових у соціолінгвістиці, оскільки воно окреслює об'єкт соціолінгвістичних досліджень. Загальновідомо, що під мовною ситуацією розуміють «сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовують у межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб» [5: 106]. Під мовною ситуацією також розуміють «умови і стан функціонування мов та конкретні сфери їх використання» [1: 15]. Тож коли йдеться про мовну ситуацію в шкільній освіті, мають на увазі те, які мови і в якому співвідношенні використовують для задоволення комунікативних потреб учасники освітнього процесу. Варто наголосити, що шкільна освіта належить до таких сфер функціонування державної мови, які чи не найбільшою мірою надаються для регулювання, з огляду на що в практиці мовного планування застосування мов у школах витлумачують як дієвий механізм впливу на мовну ситуацію в державі [10: 112].

© С.О. СОКОЛОВА, О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, 2018

Попри прогнозованість відповіді на запитання «Які мови і в яких пропорціях забезпечують сьогодні комунікацію в загальноосвітніх навчальних закладах в Україні?» однозначно відповісти на нього поки що не можна, оскільки на загальнодержавному рівні ніколи не проводили відповідних моніторингових досліджень, а всі висновки досі ґрунтувалися на статистичній інформації про кількість учнів, які отримують освіту українською та іншими мовами. Проте статистична інформація не може слугувати єдиним джерелом для висновків про реальну мовну ситуацію у сфері шкільної освіти, оскільки статистика враховує формальний статус мов як мов навчання, тобто обраховує, яку мову / які мови використовують на уроках за статутними документами школи. Водночас статистичні дані не враховують, якою мовою / якими мовами послуговуються вчителі та учні на перервах і в позакласних заходах, якою мовою відповідають учні на уроках, якої якості мова навчання, якою мовою послуговуються вчителі в спілкуванні з батьками тощо.

Крім того, статистичні звіти не дають відповіді на запитання, чи однорідною є мовна ситуація у сфері шкільної освіти в різних частинах України. Наприклад, за статистикою, кількість дітей, які отримують шкільну освіту українською мовою, в Івано-Франківській та Київській областях однакова — 99,5%, проте навіть на побіжний погляд мовне середовище в навчальних закладах у цих двох областях немає підстав характеризувати як однакове. А якщо порівняємо статистичні дані з реальністю, приміром, в Івано-Франківській і Миколаївській областях, у яких показник кількості учнів, що отримують освіту українською мовою, відрізняється на 7%, то з усією очевидністю побачимо, що для об'єктивного оцінювання мовної ситуації в шкільній освіті статистичну інформацію мусимо доповнювати іншими даними.

Мовну ситуацію в українській шкільній освіті визначає формальна та фактична взаємодія української мови як державної з російською й іншими мовами національних меншин, а також мовами, які вивчають як іноземні. Проте найістотніше значення для характеристики мовного середовища шкіл в Україні та їхньої ролі в розвитку мовної ситуації в державі загалом має функціонування в закладах освіти української мови як мови навчання і російської як мови неформального спілкування великої кількості учасників навчального процесу. Таку конфігурацію мовної ситуації у сфері освіти в незалежній Україні визначають кілька чинників.

Перший чинник — це успадкована від імперської та радянської епох загальнодержавна мовна ситуація, для якої характерний інерційний розвиток білінгвізму з нерівномірністю за регіонами та істотними відмінностями в населених пунктах з великою і малою кількістю мешканців (містах і селах) [4: 21]. Формальна зміна статусу шкіл після проголошення незалежності України парадоксальним чином виявила успадковані від СРСР деформації, оскільки формалізувала білінгвізм мовних середовищ в освіті, надавши йому характеру масового явища і зрушивши

механізми диглосії, коли мови в загальноосвітніх навчальних закладах стали вживати, чітко розподіляючи їхні функції. Водночас зміна мови викладання в школах після проголошення незалежності України істотно не вплинула на конфігурацію мовної ситуації в окресленій сфері. Промовистими є факти, узагальнені в наказі міністра освіти П. Таланчука (№ 1/9 — 104 від 22 липня 1993 р.) «Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах», а саме: пряма агітація керівників установ освіти проти впровадження української мови в навчальний процес, практика відкриття двомовних класів, що негативно впливало на дотримання єдиного як українськомовного, так і російськомовного режимів, вимоги до батьків писати заяви про зарахування їхніх дітей до шкіл з українською мовою навчання, випадки, коли мову викладання визначали голосуванням чи анкетуванням, нездатність керівників навчальних закладів забезпечити учнів українських шкіл та класів підручниками, низький рівень мовної компетенції керівників навчальних установ, а подекуди й учителів, які через незнання української мови й далі викладали російською навіть в українських школах та класах, незадовільний рівень викладання історії та географії України, а також інших українознавчих та суспільних дисциплін [8]. Оскільки згадані факти мали масовий характер, вони й визначали реальне співвідношення української і російської мов у шкільній освіті. Тому попри офіційність державного статусу української мови в незалежній Україні й переконливе формальне домінування (статистичні показники кількості шкіл і класів з українською мовою навчання та кількості учнів, які на підставі цих показників отримують освіту українською мовою) для мовної ситуації в освіті й сьогодні характерна нерівномірність за регіонами та деформація за ознакою «місто — село», що дає підстави для висновку про невідповідність декларацій і реального стану застосування державної української мови.

Другий чинник — аморфність державної мовної політики, виявом чого варто вважати відірваність її заходів упродовж десятиліть від реальної мовної ситуації в освіті: ці заходи зводилися здебільшого до декларування загальних принципів забезпечення мовних прав, проте не мали на меті реально впливати на мовну поведінку мешканців великих міст, стереотипи якої сформувалися кілька поколінь тому [9: 3 — 33]. І. Дзюба, розмірковуючи про неефективність державної політики в царині мови, культури за періоду незалежності, характеризує її як таку, що обмежувалася «рівнем офіційних ритуалів» [2: 33], а О. Ткаченко визначає як «здавна узвичаєну «декорацію» українськості» [10: 407]. Тож попри декларації і гасла ініційовані владою заходи з розширення функціонування української мови у сфері освіти за роки незалежності не зменшили масштабів зросійщення, а в деяких сферах суспільного життя, констатує Л. Масенко, негативні процеси ще й посилюються [6].

І, нарешті, третій чинник — це посттоталітарний характер системи освіти в Україні, що зумовлює, з одного боку, її формалізм, відірваність

від потреб учнів і батьків, а з іншого боку — закритість, традиціоналізм, слабку здатність до оновлення й колективний опір освітньої бюрократії формальним заходам мовної політики, які суперечать її бюрократичним звичкам і стереотипам. Власне, виявом бюрократичного спротиву є факти, перелічені в згаданому вище наказі міністра освіти П. Таланчука.

Вплив цих трьох чинників не був однаковий упродовж історії незалежної України. Зокрема, у перші роки йшлося про ширше використання української мови в освіті відповідно до статусу державної. Тож якщо в 1991 р. українською мовою в Україні навчалося тільки 49,3% учнів (до 2005 р. кількість школярів, які навчалися українською мовою, зростає до 77%) [11], то сьогодні цей показник становить 89,7%. Але оскільки зміна мови навчального процесу в багатьох ситуаціях була формальною і не призводила до змін викладацького складу в навчальних закладах, не поширювалася вона й на позаурочні заходи, то часто виявлялася в суто формальному використанні мови на уроці. Що ж до вчителів, то зміна мови навчання в конкретній школі цілком залежала від їхньої здатності викладати предмет українською мовою. Тому реальна українізація загальноосвітніх навчальних закладів природно відбувалася в українськомовних регіонах і населених пунктах, де українська була більш поширеною в повсякденні, — містечках і селах. А на сході та півдні вчителі-предметники часто викладали матеріал російською мовою або користувалися українською на дуже низькому рівні, вдаючись до мовного змішування чи постійного перемикування кодів. Варто наголосити, що якихось стимулів для вчителів або механізмів контролю за ними стосовно дотримання мовного режиму в школах України випрацьовано не було¹, що й дає підстави для висновку про певну формальність заходів з українізації освіти. Саме тому реальний стан мовного середовища навчальних закладів залежав від мовної ситуації в регіоні, віддзеркалюючи її.

Невідповідність статистичних даних і реальних фактів застосування мов у школах свідчить про формалізм в оцінці мовної ситуації в шкільній освіті, що зменшує вплив останньої як чинника мовної політики. Власне, потреба об'єктивного аналізу різних аспектів функціонування української мови в загальноосвітніх навчальних закладах зумовлює актуальність досліджень мовної ситуації в окресленій сфері за якісними та оцінними параметрами.

Дотепер системних досліджень реальної мовної ситуації в школах України, які б ґрунтувалися на матеріалах масових опитувань учасників освітнього процесу, не було. 3 травня 2016 р. мовознавці Інституту ук-

---

¹ Рішення Кабінету міністрів, очолюваного Ю. Тимошенко, від 30.09.2009 р. «Про внесення змін до положення про загальноосвітні навчальні заклади», відповідно до пункту 46 яким вчителів українських шкіл зобов'язували користуватися державною українською мовою протягом усього робочого часу, а не лише під час проведення уроків, за поданням 52 народних депутатів 04.02.2010 р. було скасоване Конституційним Судом України, попри те, що цей крок у суспільстві оцінено як політично вмотивований.

раїнської мови НАН України долучилися до міжнародного проекту², в межах якого вдалося здійснити комплексне соціологічне дослідження, що складалося з фокус-групових досліджень та масового опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів³, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів). Частина запитань соціологічної анкети стосується мовної ситуації в навчальних закладах України та її сприйняття респондентами, ставлення до обов'язковості знання та вивчення мов. Зокрема, це такі запитання:

(1) *В населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в школах?*

(2) *Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення такого положення щодо функціонування української мови як державної — кожен громадянин зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства?*

(3) *Як Ви вважаєте, чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?*

(4) *Чи обов'язково у загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни українську (4.1) / російську (4.2) / англійську мови?*

(5) *Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?*

(6) *Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?*

(7) *У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?*

Далі подаємо аналіз відповідей респондентів на ці запитання.

За даними масового опитування, лише 63,5% респондентів зазначили (запитання 1), що в школах розмовляють переважно українською мовою (майже всі — 41,5%, значно більше половини — 22,0%). Отже, формальна зміна статусу шкіл на школи з української мовою викладання не стала ефективним заходом з протидії масштабним деформаціям мовної ситуації в державі, що було зумовлено політизацією мовного питання, сильною позицією проросійських політичних сил, які використовували систему освіти як один з механізмів утримування українського суспільства у сфері російських геополітичних впливів. Унаслідок цього шкільна освіта в Україні стала середовищем стихійного поширення білінгвальних практик.

² Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трилатерального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультилінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етно-лінгвістичні конфлікти і контактні ситуації у пострадянській Україні та Росії) AZ № 90217. Проект виконується при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній Академії наук України та Казанському (Привольському) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016 — 2019 рр.

³ Розподіл областей України за регіонами подано у табл. 1, він відповідає тому, який був запропонований у дослідженні [7].

Розподіл відповідей відчутно різниться за регіонами. Фактично лише в західному регіоні загальні показники функціонування мов у шкільному середовищі досить близькі до офіційної статистики. В інших регіонах держави в школах, хоча б на рівні міжособистісної комунікації, взаємодіють українська і російська мови (Табл. 1, діаграма). У центральному і північному регіонах, де навчається українською мовою приблизно така сама частка учнів, як і в західному, рівень українськомовного спілкування

Таблиця 1. Частка учнів, які у 2016 – 2017 рр. навчалися різними мовами, у різних регіонах України (%)⁴

Регіон	Область	Частка учнів, які навчалися мовами			Сприйняття мовного середовища шкіл (наскільки є українськомовним) за даними масового опитування
		Українською	Російською	Іншою	
Захід	Закарпатська	87,1	0,9	12,0 ⁵	96
	Чернівецька	85,9	0,3	13,8 ⁶	
	Тернопільська	99,9	0,1	—	
	Івано-Франківська	99,4	0,3	0,3 ⁷	
	Львівська	98,8	1,1	0,2 ⁸	
	Рівненська	100,0	0	—	
	Волинська	99,9	0,1	—	
Центр	Вінницька	99,6	0,4	—	82
	Хмельницька	99,6	0,1	0,3 ⁹	
	Кіровоградська	98,5	1,5	—	
	Черкаська	99,2	0,8	—	
	Полтавська	98,7	1,3	—	
Північ	Київська	99,5	0,5	—	75
	м. Київ	97,1	2,7	—	
	Чернігівська	99,6	0,4	—	
	Житомирська	99,5	0,5	—	
	Сумська	96,3	3,7	—	
Схід	Дніпропетровська	80,8	19,2	—	35
	Харківська	72,9	27,1	—	
	Донецька	59,5	40,5	—	
	Луганська	65,1	34,9	—	
Південь	Запорізька	75,4	24,6	—	49
	Миколаївська	92,3	7,7	—	
	Одеська	69,4	29,5	1,1 ¹⁰	
	Херсонська	84,8	15,2	—	

⁴ За даними [3].

⁵ Угорська, румунська, словацька.

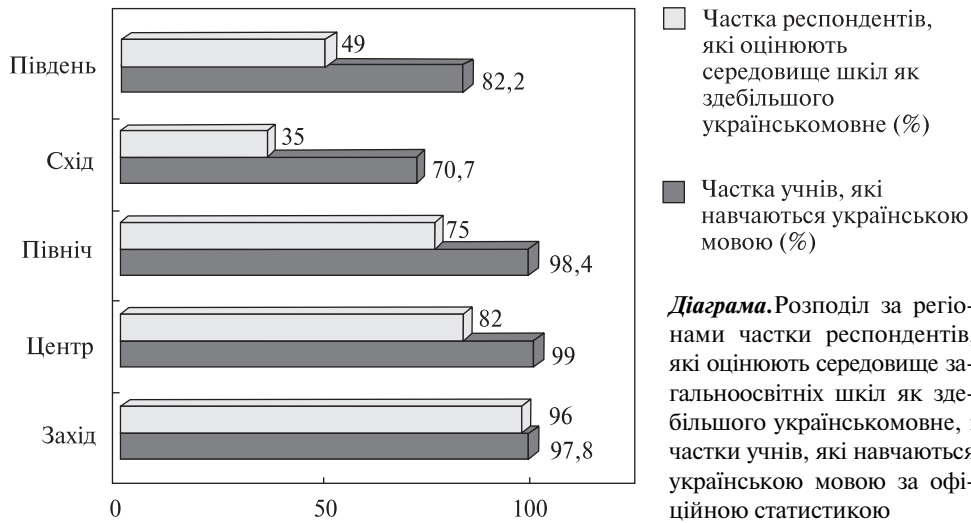
⁶ Румунська.

⁷ Польська.

⁸ Польська.

⁹ Польська.

¹⁰ Молдовська, болгарська.

(за оцінкою респондентів) знижується до 75 — 80%, щоправда, перевищуючи показник «українськомовності» спілкування з родиною та друзями в регіоні (сума відповідей «значно більше половини» та «майже всі»: центр — 68,7%, північ¹¹ — 41,4%). Рівень українськомовного спілкування в школах південного і східного регіонів інформанти теж оцінюють як значно нижчий порівняно з кількістю українськомовних шкіл, хоча він також перевищує показник «українськомовності» спілкування з родиною та друзями (сума відповідей «значно більше половини» та «майже всі» південь — 12%, схід — 10,6%).

Порівняння даних масового опитування 2017 р. з даними аналогічного дослідження, здійсненого 2006 р. [7], свідчить, що ситуація все ж має тенденцію до поліпшення (Табл. 2), адже за цей період на понад 17% збільшилася кількість тих, хто оцінює середовище шкіл як переважно українськомовне і на понад 20% зменшилася кількість тих, хто вважає, що українською в школах говорить менше половини. Утім, не варто забувати, що в опитуванні 2017 р. не брали участі представники Криму й тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Ситуація має також досить яскраво виражену конфігурацію за типом поселення (опозиція «місто — село») (Табл. 3).

Варто наголосити, що частка населення, яке хоче для своїх дітей двомовної освіти, лишається високою і сьогодні: відповідь «Українською і російською» на запитання «Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?» обрали 32,4% респондентів. Відповідно українськомовної освіти бажають для дітей 51,4% опитаних, а за освіту російською мовою висловилися 11,4% (варіант «Важко відповісти» обрали 4,8%).

¹¹ Показник північного регіону значно «псує» Київ, без урахування даних за Києвом він становить 52,2%, незважаючи на наявність майже повністю російськомовних населених пунктів у Чернігівській області.

Порівняльний аналіз даних 2006 та 2017 рр. на запитання, пов'язані з мовою освіти та використанням мов в освітній практиці, подано у Табл. 4.

Як бачимо, потреба вивчення державної мови в загальноосвітній школі не викликала сумніву і 2006 р., і цей показник (запитання 4.1) практично залишився незмінним (понад 97%), але на понад 30% стало менше тих, хто вважає за доцільне навчати школярів російської мови (4.2), хоч і зараз їх понад половина; зрозуміло, що цю зміну не можна пояснити лише тим, що в опитуванні не брали участь кримчани, які становлять менше 5% населення України, і частина представників Донецької й Луганської областей (багато тих, хто виїхав звідти, живуть зараз в інших населених пунктах України). На понад 15% зросла кількість прихильників українськомовної освіти (до 79%) і на понад 30% — вимога до вчителів спілкуватися українською під час усього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) у державних закладах освіти (до 72,3%).

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за регіонами (%)

Регіон	Варіанти відповідей					
	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Захід	87,2	8,8	1,5	1,6	0,2	1
Центр	60,1	22,2	7,2	2,2	4,7	3,6
Північ	39,6	35,2	14,1	5,2	0,0	5,9
Схід	13,2	22,2	32,6	14,5	8,8	8,8
Південь	13,6	35,4	18,7	11,3	5,8	15,2
Загалом 2017	41,5	22,0	14,0	8,3	4,2	10,1
	63,5			12,5		
Загалом 2006	46,3		16,0	35,5		2,2
	31,6	14,7		16,2	19,3	

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за типом поселення в опитуванні 2017 р. (%)

Тип поселення	Варіанти відповідей					
	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Київ та обласні центри	23,8	27,2	17,2	11,6	6,5	13,7
Міста понад 100 тис.	17,3	25,9	22,2	11,7	3,1	19,8
Міста від 50 до 100 тис.	34,1	23,8	9,1	12,8	6,1	14,0
Міста від 20 до 50 тис.	28,7	26,1	17,8	7,6	3,8	15,9
Міста менше 20 тис., СМТ, села	51,9	19,3	8,6	8,2	4,5	7,4
	65,7	16,2	9,0	2,4	1,3	5,3

Водночас ставлення до заходів мовної політики у сфері шкільної освіти теж неоднакове за регіонами (Табл. 5).

До повного переходу до викладання державною мовою, за даними опитування, готові понад 98% мешканців заходу і близько 90% — центру й півдня, однак спротив угорської громади Закарпаття реалізації мовного аспекту Закону про освіту свідчить, що під час мовного планування врахувати слід саме можливу опозиційну реакцію з якомога більшою її територіальною деталізацією. Цікаво, що з необхідністю вивчення української мови у середній школі погоджуються майже всі (97 — 99%), як із загальною вимогою до громадян України володіти державною мовою (найменше на сході — майже 81%). Розбіжність у відповідях на запитання (3) і (6) свідчить, що під викладанням державною мовою респонденти здебільшого розуміють основну мову викладання, залишаючи за російською або іншою мовою меншини статус мови викладання окремих дисциплін і передусім власне мови (пор. відповіді на запитання (6) і (4.2) за регіонами).

Детальніше зрозуміти мовну ситуацію і мовні преференції населення у сфері освіти можна шляхом опитування цільової аудиторії — жителів окремих областей, а за необхідності — районів у межах областей і навіть окремих населених пунктів, де компактно проживають представники національних меншин.

У травні-червні 2018 р. на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179-р, яким затверджено «План за-

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання, які стосуються заходів мовної політики в системі шкільної освіти, за роками (2006 і 2017 рр.) (%)

Запитання	Варіанти відповідей		
	Так	Ні	Важко відповісти
(3) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?	2006 р.		
	63,6	32,8	3,7
	2017 р.		
	79,0	14,5	6,5
(5) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?	2006 р.		
	39,1	56,5	4,3
	2017 р.		
	72,3	20,5	7,2
(4.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?	2006 р.		
	97,1	2,4	0,5
	2017 р.		
	97,2	2,0	0,8
(4.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?	2006 р.		
	88,8	10,0	1,2
	2017 р.		
	56,5	36	7,5

Таблиця 5. Розподіл відповідей на запитання, які стосуються заходів мовної політики у сфері шкільної освіти за регіонами (%)

Варіанти відповідей	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Загалом
	(3) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?					
Так + швидше так	98,3	93,0	89,0	70,0	54,5	79,1
Ні + швидше ні	1,3	5,3	5,9	22,0	35,0	14,3
Важко відповісти	0,4	1,7	5,2	8,0	10,5	6,6
	(5) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?					
Так + швидше так	97,0	86,4	85,0	57,0	49,0	72,3
Ні + швидше ні	1,3	10,0	9,0	35,0	44,0	20,5
Важко відповісти	1,7	3,6	6,0	8,0	7,0	7,2
	(2) Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення такого положення щодо функціонування української мови як державної — кожен громадянин зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства?					
Позитивно + швидше позитивно	97,7	92,5	88,9	81,4	82,9	88,1
Негативно + швидше негативно	1,3	5,8	6,3	15,1	15,2	7,6
Важко відповісти	1,0	1,7	4,8	3,6	1,9	4,3
	(6) Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?					
Здебільшого українською	90,4	57,9	54,5	23,2	26,4	51,4
Українською і російською	8,9	37,4	34,0	43,1	40,5	32,4
Здебільшого російською	0,2	1,7	6,7	23,7	28,4	11,4
Важко відповісти	0,5	3,0	4,8	10,0	4,7	4,8
	(4.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?					
Так	97,8	99,1	92,7	96,7	98,1	97,2
Ні	1,6	0,9	6,1	1,1	0,8	1,8
Важко відповісти	0,6	0,0	1,2	2,2	1,1	1,1
	(4.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?					
Так	21,4	49,9	45,6	82,0	89,1	56,5
Ні	70,4	38,7	43,8	13,3	7,1	35,8
Важко відповісти	8,2	11,4	10,6	4,7	3,8	7,8

ходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері», Інститут української мови НАН України ініціював опитування (анонімне анкетування) «Територіальні і соціокультурні особливості функціонування української мови в Україні» працівників закладів загальної середньої освіти та професійної (професійно-технічної) освіти, для чого керівникам обласних державних адміністрацій було розіслано офіційний лист з проханням організувати таке опитування за запропонованою анкетною, яку можна було заповнити як у паперовому варіанті, так і в мережі Інтернет за покликанням <https://goo.gl/forms/RNZcbT4Jg8wr8sDF2>. У листах до керівників областей (Закарпатської, Одеської, Чернівецької, Хмельницької), у яких багато представників національних меншин, звертали увагу на необхідність отримання даних з населених пунктів, де мешкають ці національні меншини. Звичайно, працівники освіти — специфічна цільова аудиторія, їхня думка частково може бути скорегована корпоративними інтересами (розумінням бажаного результату опитування, прагненням зберегти робоче місце, власним високим рівнем мовної освіти, специфічним мовним середовищем та ін.), тому проведене дослідження можна розглядати лише як попередній етап масового статистично достовірного опитування жителів окремих (проблемних) регіонів.

Електронний портал для заповнення анкет працював до 01.08.2018. Загалом надійшло 7424 електронних анкети та близько 2000 паперових. Уже проаналізовано дані щодо питань, які безпосередньо стосуються освітньої сфери, з Донецької (1762 анкети), Закарпатської (854 анкети), Одеської (167 анкет), Хмельницької (827 анкет), Черкаської (467 анкет), Чернівецької (98 анкет), Чернігівської (732 анкети) областей. Паперові анкети перебувають у стадії оцифрування¹². На жаль, жодної анкети не отримано з Харківської області.

Під час аналізу даних опитування вчителів (2018) передусім звертали увагу на такі запитання:

(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?

(9) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки вчителів, на Вашу думку, поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?

(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?

(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?

(12) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни українську (12.1) / російську (12.2) / англійську мови?

(13) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою (13.1) / мовою свого етносу (для представників нацменшин) (13.2) / мовою

¹² З Чернівецької області отримано значну кількість анкет у паперовому варіанті, які ще не опрацьовані.

нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів) (13.3) / російською мовою (13.4)?

Частина цих запитань повторює запитання масового опитування, порівняйте: (3) і (10), (4.1) і (12.1), (4.2) і (12.2), (5) і (11), (7) і (8). Деякі запитання досить близькі, але не тотожні (2) і (13.1). Безперечно, навіть за повного збігу запитання некоректним буде порівняння даних статистично достовірного масового опитування і стихійної вибірки з цільової аудиторії. Утім, деякі висновки зробити можна. Крім уже зазначеної можливості підсвідомої корекції результатів опитування у бік бажаного результату з боку працівників освіти, слід також звернути увагу й на їхню більшу обізнаність у питаннях, що ми їх аналізуємо, порівняно з тими, хто може не мати безпосереднього стосунку до шкільних мовних практик.

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Закарпатської та Чернівецької областей (%)

Варіанти відповідей	Закарпатська область		Чернівецька область (98 анкет)	Західний регіон (за даними масового опитування)
	Загалом (854 анкети)	Зокрема Виноградівський район (380 анкет)		
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	45,3	34,2	59,8	91,0
Приблизно половина	15,6	16,3	12,4	4,4
Майже ніхто + значно менше половини	34,5	43,7	22,7	3,1
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?		(1) скільки людей, розмовляє українською мовою в школах?	
Майже всі + значно більше половини	61,7	56,6	74,2	96,0
Приблизно половина	14,0	17,1	8,2	1,5
Майже ніхто + значно менше половини	15,8	22,4	13,4	1,8
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?			
Так + швидше так	91,9	90,8	91,8	98,3
Ні+ швидше ні	4,7	4,5	7,2	1,3
Важко відповісти	3,4	4,7	1,0	0,4
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	87,5	85,6	81,4	97,0
Ні+ швидше ні	9,1	10,2	14,4	1,3
Важко відповісти	3,4	4,2	4,0	1,7

Продовження табл. 6

Варіанти відповідей	Закарпатська область		Чернівець- ка область (98 анкет)	Західний регіон (за да- ними масового опитування)
	Загалом (854 анкети)	Зокрема Виноградів- ський район (380 анкет)		
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	95,9	95,8	99,0	97,8
Ні	2,3	1,8	1,0	1,6
Важко відповісти	1,8	2,4	0	0,6
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	10,4	7,6	14,4	21,4
Ні	64,6	70,3	45,4	70,4
Важко відповісти	24,9	22,1	40,2	8,2
	Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
	(13.1)			(2)
Так	98,4	96,8	97,9	97,7
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	64,9	63,2	68,0	—
Ні	12,5	11,3	14,4	—
Важко відповісти	22,6	25,5	29,9	—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	50,7	50,3	50,5	—
Ні	21,0	20,8	19,6	—
Важко відповісти	28,3	28,9	29,9	—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	14,3	11,8	15,5	—
Ні	54,8	60,5	42,3	—
Важко відповісти	30,9	27,6	42,3	—

У західному регіоні, який на загал характеризується досить стабільною мовною ситуацією і повноцінним функціонуванням української мови як державної, зокрема й у сфері освіти, проаналізовано відповіді вчителів Закарпатської і Чернівецької областей (Табл. 6), де компактно проживають представники національних меншин.

Виноградівський район виокремлений із Закарпатської області загалом, оскільки це один з районів, у якому компактно проживають угорці. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., тут угорську мову назвали рідною 26,3% жителів, проте в окремих населених пунктах їх 80 — 90% і більше. Саме з цих населених пунктів Виноградівського району отримано досить велику кількість анкет (населені пункти Велика Паладь, Пийтерфолво, Фертешолмаш, Шаланкі та ін.) — загалом 380. З Берегівського району, в якому

на загал найбільший відсоток угорців, отримано лише 23 анкети, тому ці дані некоректно використовувати для порівняння із загальним масивом.

Щодо Чернівецької області, то, зважаючи на невелику загальну кількість отриманих відповідей (98), їх не можна ділити далі.

Жителі Закарпаття загалом правильно розуміють поняття мовної меншини, називаючи передусім угорську (найчастіше), російську, румунську, словацьку. Ромську (циганську) мову в 2001 р. назвали рідною понад 6% жителів Підвиноградова, тож там її теж можна вважати мовою національної меншини, є також кілька населених пунктів, де компактно про-

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Черкаської і Хмельницької областей (%)

Варіанти відповідей	Черкаська область		Хмельницька область		Центральний регіон (за даними масового опитування)
	Загалом (467 анкет)	У сільській місцевості (284 анкети)	Загалом (827 анкет)	У сільській місцевості (536 анкет)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?				
Майже всі + значно більше половини	88,3	94,0	87,9	91,6	68,7
Приблизно половина	6,6	2,5	4,7	1,9	21,6
Майже ніхто + значно менше половини	2,6	1,4	2,3	1,9	5,8
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,				
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?				(1) скільки людей, розмовляє українською мовою в школах?
Майже всі + значно більше половини	96,1	96,1	93,4	94,0	82,3
Приблизно половина	1,1	0,4	1,0	0,4	7,2
Майже ніхто + значно менше половини	1,5	0,4	1,7	0,9	6,9
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти? ¹³				
Так + швидше так	99,0		97,5		93,0
Ні + швидше ні	0,4		0,4		5,3
Важко відповісти	0,6		1,1		1,7
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?				
Так + швидше так	98,1		98,6		86,4
Ні + швидше ні	0,8		0,5		10,0
Важко відповісти	1,1		0,8		3,6

Продовження табл. 7

Варіанти відповідей	Черкаська область		Хмельницька область		Централь- ний регіон (за даними масового опитування)
	Загалом (467 анкет)	У сільській місцевості (284 анкети)	Загалом (827 анкет)	У сільській місцевості (536 анкет)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?				
Так	98,9		98,9		99,1
Ні	0,6		0,5		0,9
Важко відповісти	0,4		0,6		0
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?				
Так	22,1		18,6		49,9
Ні	45,8		52,0		38,7
Важко відповісти	32,1		29,4		11,4
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?				
Так	99,4		98,8		92,5
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?				
Так	63,8		57,4		—
Ні	10,5		12,6		—
Важко відповісти	25,7		30,0		—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?				
Так	44,8		42,9		—
Ні	16,9		18,7		—
Важко відповісти	38,3		38,3		—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?				
Так	27,6		21,5		—
Ні	40,9		44,9		—
Важко відповісти	31,5		37,0		—

¹³ На це й подальші запитання відповіді міських і сільських вчителів майже не різняться, тому не наведені окремо.

живають німці. Чернівчани теж правильно називають мови національних меншин своєї області (румунську /молдавську, польську, російську).

Вчителі обстежених областей вказують на те, що українською мовою в неформальній обстановці (запитання 8) спілкуються лише близько половини жителів їхніх населених пунктів (Закарпатська область — 45,3%, зокрема Виноградівський район — 34,2%, Чернівецька — 59,8%), тоді як у масовому опитуванні для західного регіону загалом цей показник становить 91%. Відповідно й учителі в позаурочний час менше спілкуються українською (запитання 9), хоча понад 80% опитаних вважають це за

потрібне (запитання 11), а українськомовну освіту (запитання 10) підтримують понад 90%, що не набагато менше, ніж у регіоні загалом за даними масового опитування, також майже не відрізняються думки вчителів і жителів регіону загалом щодо необхідності викладання української мови як навчальної дисципліни (запитання 12.1), хоча навіть поодинокі негативні відповіді вчителів середніх шкіл Закарпаття (близько 2%) мають насторожити, тим більше, що серед відповідей на запитання анкети, запропонованої українською мовою, трапляються випадки написання назви району й населеного пункту угорською мовою, а в одній анкеті навіть подано угорську назву м. Виноградів і одного з сіл Виноградівського району. Вимогу до громадян України володіти державною мовою підтримують майже всі опитані, як і жителі регіону загалом (запитання 13.1). Цікаво, що менше 70% вважають (запитання 13.2), що представникам національних мен-

Таблиця 8. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Чернігівської області (%)

Варіанти відповідей	Чернігівська область			Північний регіон (за даними масового опитування)
	У містах (209 анкет)	У сільській місцевості (523 анкети)	Загалом (732 анкети)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	54,6	63,85	61,2	41,4
Приблизно половина	14,8	13,4	13,8	26,5
Майже ніхто + значно менше половини	27,2	17,5	20,4	23,1
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?			(1) скільки людей, розмовляє українською мовою в школах?
Майже всі + значно більше половини	79,4	85,1	83,5	74,8
Приблизно половина	10,5	6,5	7,7	14,1
Майже ніхто + значно менше половини	7,2	7,0	7,1	5,2
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти? ¹⁴			
Так + швидше так	97,1			89,0
Ні+ швидше ні	1,3			5,9
Важко відповісти	1,5			5,2
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	96,4			85,0
Ні+ швидше ні	2,5			9,0
Важко відповісти	1,2			6,0

Варіанти відповідей	Чернігівська область			Північний регіон (за дани- ми масового опитування)
	У містах (209 анкет)	У сільській місцевості (523 анкети)	Загалом (732 анкети)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	98,4			92,7
Ні	1,1			6,1
Важко відповісти	0,5			1,2
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	29,9	36,3	33,1	45,6
Ні	44,0	38,8	40,3	43,8
Важко відповісти	31,1	24,9	26,6	10,6
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
Так	96,4			81,4
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	57,5			—
Ні	15,4			—
Важко відповісти	26,2			—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	43,7			—
Ні	21,6			—
Важко відповісти	34,7			—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	31,1	35,9	34,9	—
Ні	40,2	36,2	37,4	—
Важко відповісти	28,7	27,7	29,4	—

¹⁴ На це й подальші запитання відповіді міських і сільських вчителів майже не різняться, тому не наведені окремо

шин обов'язково знати мову свого народу (близько чверті не змогли відповісти однозначно, а серед 12 — 15% тих, хто вважає це необов'язковим, практично всі самі спілкуються українською), і лише близько половини переконані, що мову національної меншини мають знати представники інших етносів (запитання 13.3), а серед близько 20% тих, хто проти цього, близько 6% становлять самі представники національної меншини, тобто власну мову вони розглядають як свого роду таємний код. Лише 10 — 15% висловлюються за необхідність для громадян України вивчати і взагалі знати російську мову (запитання 12.2 і 13.4).

У центральному регіоні окремо проаналізовано відповіді вчителів Черкаської і Хмельницької областей (Табл. 7), які стверджують, що в неформальній обстановці спілкуються українською (запитання 8) близько 90% мешканців (у сільській місцевості дещо більше), що перевищує дані щодо центрального регіону загалом. Відповідно українською спілкуються й майже всі вчителі (запитання 9). Майже всі вчителі цих областей підтримують викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти (запитання 10) і спілкування в школі тільки українською мовою (запитання 11), вимогу до громадян України володіти державною мовою (запитання 13.1) тощо. Кількість тих, хто вважає за потрібне знати мову свого етносу для представників нацменшин (запитання 13.2) приблизно така сама, як і в областях західного регіону, дещо менше (близько 40%) схиляються до думки, що мову нацменшин треба знати й представникам інших етносів (запитання

Таблиця 9. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Донецької області (%)

Варіанти відповідей	Донецька область			Східний регіон (за даними масового опитування)
	У містах (1101 анкета)	У сільській місцевості (661 анкета)	Загалом (1762 анкети)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	7,3	33,5	17,2	6,6
Приблизно половина	15,5	22,1	18,0	19,1
Майже ніхто + значно менше половини	67,4	37,4	56,0	67,8
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			(1) скільки людей, розмовляє українською мовою в школах?
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?			
Майже всі + значно більше половини	35,9	68,2	48,1	35,2
Приблизно половина	20,6	13,8	18,0	32,6
Майже ніхто + значно менше половини	37,5	9,8	29,3	23,2
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?			
Так + швидше так	87,4	95,7	90,4	70,0
Ні + швидше ні	9,3	2,6	6,8	22,2
Важко відповісти	3,3	1,8	2,7	8,0
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	78,2	91,1	83,0	57,0
Ні+ швидше ні	17,0	6,2	13,0	35,0
Важко відповісти	4,8	2,7	4,0	8,0

Продовження табл. 9

Варіанти відповідей	Донецька область			Східний регіон (за даними ма- сового опиту- вання)
	У містах (1101 анкета)	У сільській місцевості (661 анкета)	Загалом (1762 анке- ти)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	96,5			96,7
Ні	2,1			1,1
Важко відповісти	1,4			2,2
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	63,3	57,6	61,2	82,0
Ні	18,0	19,7	18,6	13,3
Важко відповісти	18,7	22,7	20,2	4,7
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
Так	96,4			81,4
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	74,0			—
Ні	8,0			—
Важко відповісти	18,0			—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	54,5			—
Ні	14,4			—
Важко відповісти	31,2			—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	52,5	57,8	56,6	—
Ні	15,5	12,4	20,3	—
Важко відповісти	32,0	29,8	23,0	—

13.3), а на необхідність вивчення і взагалі знання російської мови вказують понад 20% вчителів цих областей, що більше, ніж в західних.

У північному регіоні проаналізовано відповіді вчителів Чернігівської області з порівнянням за ознакою «місто — село» (Табл. 8). Опитані вчителі Чернігівщини вказали на дещо вищий відсоток неформального спілкування українською мовою (запитання 8) порівняно з даними масового опитування за північним регіоном, особливо у сільській місцевості (понад 60%). Відповідно й спілкування вчителів українською в позаурочний час (запитання 9) сягає 80 — 85% залежно від типу населеного пункту. Переважно не викликають спротиву вимоги обов'язкового викладання державною мовою (запитання 10), спілкування нею в позаурочний час для вчителів (запитання 11), вивчення її як навчальної дисципліни (запитання 12.1) і загалом володіння нею (запитання 13.1). Щодо обов'язковості вивчення в загальноосвітній

школі (запитання 12.2) і загалом знання (запитання 13.4) російської мови дали позитивну відповідь близько третини вчителів Чернігівської області з незначним розходженням результатів між містом і селом (4 — 6%), причому сільські вчителі, які самі частіше спілкуються українською, в освітньому процесі дещо більше прихильні до викладання російської.

Серед національних меншин, крім росіян і ромів, згадано представників практично всіх національностей (навіть башкир, англійців і ассирійців), хоча навіть росіяни (точніше ті, хто називає російську мову рідною) компактно живуть лише в окремих населених пунктах Городнянського (наприклад, с. Павло-Іванівське), Новгород-Сіверського, Ріпкінського (сmt Добрянкa, сmt Радуль), Семенівського (Олександрівська сільрада), Щорського (с. Липівка) та деяких інших районів, щодо носіїв ромської мови, то лише в одному населеному пункті Чернігівщини їхня частка перевищує 3% (с. Сухиня Бобровицького району); вимога до знання представниками національної меншини власної мови (запитання 13.2) і їхньої мови іншими (запитання 13.3) приблизно на тому самому рівні, що й у Хмельницькій області.

У східному регіоні проаналізовано відповіді вчителів Донецької області з порівнянням за ознакою «місто — село» (Табл. 9). Звичайно, бажано було б залучити до аналізу матеріал із Харківщини, де могли б бути дані щодо великого міста, але його поки що немає.

Передусім звертає на себе увагу відмінність у загальній мовній ситуації в містах і сільській місцевості — у неформальній обстановці спілкуються українською 33,5% мешканців села і лише 7,3% містян (запитання 8). Відповідно й кількість сільських вчителів, які поза уроками спілкуються українською (запитання 9), удвічі більша (майже 70%), ніж у містах (майже 36%), хоча з такою вимогою до вчителів (запитання 11) згодні майже 80% міських вчителів і понад 90% сільських. З обов'язковістю викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти погоджуються близько 90% опитаних вчителів (запитання 10), хоча й тут помітна відмінність у поглядах міських і сільських мешканців (різниця становить майже 10%), більшість не сумнівається в необхідності вивчення української мови як предмета. Щодо обов'язковості вивчення в школі російської мови (запитання 12.2) і необхідності її знання (запитання 13.4) відсоток позитивних відповідей варіює в межах 50 — 60%, а різні відповіді тих самих респондентів на ці два запитання свідчать про те, що вони не певні у своїй думці: так, 63% міських вчителів вважають, що російську мову вивчати треба, проте лише 52,5% стверджують, що її треба знати, а в сільських вчителів ці показники збігаються. Можливо, вчителі, крім іншого, занепокоєні небезпекою втратити роботу, оскільки для половини тих, хто вважає, що російську треба викладати, вона є мовою повсякденного спілкування. Понад 70% зазначили необхідність володіння власною мовою для представників національних меншин і близько 50% — для представників інших етносів. При цьому серед нацменшин, крім росіян, греків (їх називають передусім жителі Маріуполя і тих районів, де грецьку мову, за даними перепису 2001 р., вважали рідною від 4 — 5% до 20% і більше громадян в окремих населених

пунктах) і ромів (циган), згадували практично всі національності, представники яких живуть в області, — азербайджанців, білорусів, вірмен, грузинів, поляків і навіть англійців, корейців та ін. Це свідчить про необхідність роз'яснення цього поняття, принаймні вчителям, які можуть мати вплив на громадську думку в цьому питанні.

У південному регіоні окремого аналізу зазнали дані щодо Одеської області з її різноманітним національним складом населення (Табл. 10).

Рівень українськомовного спілкування у неформальній обстановці в південному регіоні (запитання 8), за даними масового опитування, вищий, ніж у східному, і становить близько 12%, відповіді вчителів указали на удвічі кращий результат — 24%, дещо вищий у сільській місцевості (майже 30%). Ствердно на запитання щодо обов'язковості для громадян України володіти державною мовою (запитання 13.1) відповіли майже 100%. Українською поза уроками (запитання 9) розмовляє близько половини

Таблиця 10. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Одеської області (%)

Варіанти відповідей	Одеська область			Південний регіон (за даними масового опитування)
	У містах ¹⁵ (56 анкет)	У сільській місцевості (111 анкет)	Загалом (167 анкет)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	12,5	29,7	24,0	12,0
Приблизно половина	23,2	15,3	18,0	19,1
Майже ніхто + значно менше половини	51,8	50,4	50,9	63,0
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			(1) скільки людей, розмовляє українською мовою в школах?
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?			
Майже всі + значно більше половини	37,4	53,1	47,9	49,0
Приблизно половина	10,7	13,5	12,6	18,7
Майже ніхто + значно менше половини	37,5	30,6	33,0	17,1
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?			
Так + швидше так	91,7			54,5
Ні + швидше ні	5,4			35,0
Важко відповісти	3,0			10,5
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	78,6	73,9	75,5	49,0
Ні+ швидше ні	10,7	22,5	18,6	44,0
Важко відповісти	10,7	3,6	6,0	7,0

Варіанти відповідей	Одеська область			Південний регіон (за дани- ми масового опитування)
	У містах ¹⁵ (56 анкет)	У сільській місцевості (111 анкет)	Загалом (167 анкет)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	95,2			98,1
Ні	3,0			0,8
Важко відповісти	1,8			1,1
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	48,2	49,5	49,1	89,1
Ні	28,6	18,9	22,2	7,1
Важко відповісти	23,2	31,5	28,7	3,8
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
Так	98,8			82,9
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	80,8			—
Ні	8,4			—
Важко відповісти	19,2			—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	61,1			—
Ні	19,8			—
Важко відповісти	19,2			—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	46,4	56,7	53,3	—
Ні	37,5	17,1	24,0	—
Важко відповісти	16,1	26,1	22,8	—

¹⁵ Невелика кількість анкет з міст (56) не дає змоги вважати ці дані придатними для порівняння, вони наведені як орієнтовні.

вчителів (дещо більше у селах), а визнають правомірною цю вимогу до себе (запитання 11) близько $\frac{3}{4}$, 95,2% вважають українську мову обов'язковою навчальною дисципліною для України, що дещо менше порівняно з даними соціопитування і пояснюється, ймовірно, тим, що вчителі, які не відповіли ствердно на це запитання (8 осіб зі 167), походять саме з районів і населених пунктів, де живуть нацменшини. Натомість загальна кількість тих, хто вважає за потрібне володіти мовою національної меншини як для представників цієї меншини (запитання 13.2) — понад 80% ствердних відповідей, так і для інших (запитання 13.2) — понад 60%, — най-

більша з усіх областей, у яких опрацьовано результати опитування. Ймовірно, це можна пояснити відносною дифузністю розселення національних меншин в Одеській області порівняно, наприклад, із Закарпатською, де угорці інколи становлять чи не все населення деяких населених пунктів. В Одеській області доцільно здійснити детальніше опитування з цих питань. Цікавий розподіл відповідей щодо необхідності вивчати (запитання 12.2) і загалом знати (запитання 13.4) російську мову, а саме — відрізняється кількість позитивних відповідей на ці запитання, передусім за рахунок жителів сіл, частина з яких вважає, що знати треба (49,5%), а чи треба її вчити, — не знають. Серед жителів міст частина вважає, що володіти нею не треба (37,5%), але сумніваються, чи треба її вчити.

Проаналізований матеріал дає змогу зробити такі попередні висновки:

1. Реальне функціонування мов у шкільному середовищі не збігається з офіційною статистикою щодо розподілу шкіл і класів за мовою навчання. Лише в західному регіоні показники функціонування мов у шкільному середовищі досить близькі до офіційної статистики. В інших регіонах держави в школах, хоча б на рівні міжособистісної комунікації, взаємодіють передусім українська і російська мови, присутні також мови національних меншин. У центральному і північному регіонах, де навчається українською мовою приблизно така сама частка учнів, як і в західному, рівень українськомовного спілкування знижується до 75 — 80%. Рівень українськомовного спілкування у школах південного і східного регіонів інформанти теж оцінюють як значно нижчий порівняно з кількістю українськомовних шкіл (менше половини).

2. Ситуація має тенденцію до поліпшення протягом останніх 10 років і має досить яскраво виражену конфігурацію за типом поселення (опозиція «місто — село»). Частка населення, яке хоче для своїх дітей двомовної освіти, лишається високою і сьогодні. Необхідність вивчення державної мови в загальноосвітній школі не викликала сумніву і 2006 р., і цей показник практично залишився незмінним, але на понад 30% стало менше тих, хто вважає за потрібне навчати школярів російської мови, хоча і зараз їх на загал понад половина, але цей показник неоднорідний за регіонами.

3. Ставлення до заходів мовної політики у сфері шкільної освіти теж неоднакове за регіонами. До повного переходу до викладання державною мовою, за даними опитування, готові понад 98% мешканців заходу і близько 90% — центру й півночі, на сході й півдні це лише 50 — 70%.

4. Результати цільового інтернет-опитування свідчать, що в областях, де компактно проживають представники національних меншин, менше прихильників українськомовної освіти і менша кількість вчителів, які поза уроками розмовляють українською, ніж в регіоні загалом. Водночас вчителі загалом сприймають вимогу до них розмовляти українською як слушну частіше, ніж її виконують.

5. Практично всі опитані вчителі підтримують вимогу до громадян України володіти державною мовою і викладати її в середній школі.

6. Щодо викладання російської мови й обов'язковості знання її для громадян України існує чіткий територіальний розподіл зі збільшенням

показників із заходу і півночі на схід і південь, що безперечно слід враховувати під час створення навчальних планів з мовних дисциплін.

7. Відповіді респондентів на запитання щодо мов національних меншин засвідчили, що областях, де справді проживають національні меншини (крім російської), вчителі загалом обізнані з цього питання і добре розуміють, що не всі, хто говорить мовою, відмінною від державної, належать до національної меншини. У Донецькій області, де мова, якою говорить людина (або її рідна мова), практично не прив'язана до певного населеного пункту, спостерігаємо хаотичне уявлення про це питання, а також про статус державної мови і елементи маніпулятивного впливу на свідомість респондентів (вказівки на «утискання російськомовних», «заборону говорити російською» і под.).

8. В Одеській області, де представники мовних меншин розселені більш дифузно, ніж у західних областях, спостерігаємо толерантніше ставлення до державної мови і до знання мов національних меншин одночасно, проте саме в Одеській області потрібний глибший моніторинг ситуації у зв'язку з тим, що загальна невелика кількість проаналізованих анкет не дає змоги віддиференціювати дані за власними мовними і соціальними характеристиками респондентів.

9. У населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, потрібне поглиблене вивчення громадської думки щодо мовного питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грищенко П. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття XX століття. *Język ukraiński: współczesność — historia*. Lublin, 2003. P. 15 — 23.
2. Дзюба І. Передне слово до видання 1998 року. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ, 2005.
3. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2016 — 2017 навчального року. Статистичний бюлетень. Київ, 2017.
4. Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 20 — 35.
5. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010.
6. Масенко Л.Т. Мовна політика України. Антиукраїнський закон досі чинний. *Радіо Свобода*. 2016. 1 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28025654.html> (дата звернення: 05.06.2018).
7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
8. Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 19. С. 7 — 9.
9. Тараненко О.О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. *Мовознавство*. 2009. № 2. С. 3 — 33.
10. Ткаченко О.Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ, 2014.
11. Частка учнів у школах України, що навчаються українською. URL: http://statistika.in.ua/mova2001/ukrainska_v_shkolah# (дата звернення: 05.06.2018).

REFERENCES

1. Hrytsenko, P. (2003). The problem of criteria for assessing the linguistic situation in Ukraine in the last decades of the twentieth century. *Język ukraiński: współczesność — historia*. Lublin, 15 — 23 (in Ukr.).

2. Dziuba, I. (2005). Foreword to the 1998 edition. Internationalism or Russification. Kyiv (in Ukr.).
3. General educational institutions of Ukraine at the beginning of the 2016 — 2017 academic year. Statistical bulletin. (2017). Kyiv (in Ukr.).
4. Masenko, L. (2018). Language conflict in Ukraine: ways to solve. *Ukrainian language*, 2, 20 — 35 (in Ukr.).
5. Masenko, L. (2010). Essays on sociolinguistics. Kyiv (in Ukr.).
6. Masenko, L. (2016). Language policy of Ukraine. Anti-Ukrainian law is still valid. Radio Liberty. 2016. 1 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28025654.html> (in Ukr.).
7. Besters-Dilger, Ju. (Ed.) (2008). Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations. Kyiv (in Ukr.).
8. About disadvantages in implementing the Ukrainian language of instruction in educational institutions. (1993). *Information collection of the Ministry of Education of Ukraine*, 19, 7 — 9 (in Ukr.).
9. Taranenko, O. (2009). Ukrainian and Russian linguistic and cultural vectors in modern Ukraine: reality, politicization, myths. *Linguistics*, 2, 3 — 33 (in Ukr.).
10. Tkachenko, O. (2014). Ukrainian Language: Present and Historical Perspective. Kyiv (in Ukr.).
11. The share of pupils in Ukrainian schools taught in Ukrainian. URL: http://statistika.in.ua/mova2001/ukrainska_v_shkolah# (in Ukr.).

Статтю отримано 24.10.2018

Svitlana Sokolova, Oksana Danylevska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE SITUATION IN UKRAINIAN SCHOOLS

The article describes the specifics of the real use of Ukrainian and other languages in secondary schools in different regions of Ukraine and different types of settlements. Ukraine-wide survey data of 2017 used, that was compared with official statistics on the number of schools and classes in Ukrainian and other study languages. The frequency of respondents' perception of the environment of schools as Ukrainian language is close to the part of students, who study in Ukrainian in the western region only (over 90%).

In the central and northern regions (with the same number of Ukrainian schools and classes), the level of Ukrainian-speaking communication is reduced to 75 — 80%, and in the southern and eastern regions schools (where Ukrainian language school index is 60 — 80%) it is less than a half. The situation tends to improve over the past 10 years and a quite pronounced configuration based on the type of settlement (the opposition «city-village»). The proportion of the population, who want bilingual education for their children, remains high today. The need to study the state language in secondary school is more than 97%, and the Russian one — more than a half, but this indicator varies in different regions. The attitude towards language policy measures in the field of school education also vary in regions. Over 98% of the western inhabitants are ready to complete the transition of teaching with the state language and about 90% — center and north, in the east and south 50 — 70% only.

According to the survey data of the education personnel it was found out that in areas, where the representatives of national minorities inhabit — less supporters of Ukrainian-language education exist, as well as fewer teachers, who speak Ukrainian outside the classroom than in the region in general. At the same time, teachers generally perceive the demand to speak Ukrainian as a worthwhile rather than acceptable. In areas inhabited by ethnic minorities (except Russian) education personnel are generally aware of this issue and the problem that not all, who speak a language different from the national one belong to the national minority is well understood. In the Russian-speaking regions we observe a chaotic picture of this question, as well as about the status of the state language, elements of manipulative influence on the consciousness of respondents, etc. In the settlements where the representatives of national minorities live, an enhanced study of public opinion on the linguistic question is needed.

Keywords: *language situation, language policy, secondary education, Ukrainian language, national minority language, linguistic environment, mass interview, language preferences.*